

HİNDİSTAN'DA BASILMIŞ BİR KUR'AN TERCÜMESİ:
MÜTERCEM VE MUHAŞŞA
Bİ'L-LUGATİ'T-TÜRKİSTÂNİYYE¹

Nevin MAZMAN²

ÖZET

Dil alanında yapılan çalışmalarda tercüme eserlerin önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Özellikle Kur'an tercümelerinin Türkçe yazılmış metinler içinde büyük bir ağırlığı vardır. Bugüne kadar bu konuda birçok çalışma yapılmıştır ve hâlâ da yapılmaktadır. Bu makalede Hindistan'da basılmış bir eser tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu eser bir satır arası Kur'an tercümesidir. Ancak tercüme dışında sayfa kenarlarında haşiyeler de vardır. *Mütercem ve Muhaşşa Bi'l Lugati't-Türkistâniyye* adlı eser H. 1375 (M. 1955) tarihlidir ve Doğu Türkçesi dil özelliklerini yansıtmaktadır. Doğu Türkçesi, Türk dili tarihi bakımından büyük önem taşıyan bir tarihi Türk edebî dilidir. Eserin mütercimi 'el-Seyyid Mahmud el-Tarâzî el-Medenî'dir. Mütercim hakkında sahip olunan bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Bu makalede öncelikle Doğu Türkçesine yapılmış Kur'an tercümelerinden bahsedilmiş, sonrasında makaleye konu olan eserin tercüme kısmının genel özellikleri aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, tercüme, haşiye, Doğu Türkçesi.

AN INTERPRETATION OF QURAN WHICH IS PUBLISHED
IN INDIA:
MUTERCEM VE MUHASHSHA
Bİ'L LUGATİ'T-TURKİSTANİYYE

ABSTRACT

It's known that translation works has a important place in language studies. In particular, interpretations of Quran are very important in the texts written in Turkish. So far many studies have been done on this subject and studies still continues. In this article was attempted to introduce a work which is published in India. The work is an interlinear interpretation of Quran. In addition, there are also annotations in the margins. The work which is named as *Mütercem ve Muhashsha Bi'l Lugati't-Turkistanyye* is H. 1375 (G. 1955) dated and it's reflects the feature of the language of Eastern Turkish. Eastern

¹ Makaleye konu olan bu kitaptan yararlanmam konusunda ve makalenin şekillenmesinde yardımlarını gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. A. Deniz Abik'e teşekkür ederim.

² Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. mznevin@gmail.com

Turkish is a historical Turkish literary language which is one of the most important language from the point of Turkish language history. This work's interpreter is 'el-Seyyid Mahmud el-Tarâzî el-Medenî'. Informations is quite restricted about Seyyid Mahmud Terazzi. In this article firstly, Qur'an translations of Eastern Turkic have been mentioned. Afterwards, interpretation part of the work was introduced. In this article, only specific features of the work was presented.

Key words: Quran, interpretation, annotation, Eastern Turkish.

GİRİŞ

İslamiyet Türkler tarafından devlet dini olarak X. yüzyılda kabul edilmiştir. Ancak Türklerin İslamiyet'le olan teması daha öncesine gitmektedir. İslamiyet'in başlangıçta münferit, sonrasında kitleler hâlinde kabul edilmesinin temelinde tarihsel ve sosyolojik birçok olay yer almaktadır.

Türkler, VII. yüzyılın ortalarından itibaren (642 Nihavend Savaşı'ndan sonra) Müslümanlarla temas etmişlerdir. İrân'daki Sasanî Devleti'nin yıkılmasından sonra Araplara karşı mücadelele etmeye başlamışlardır. Emeviler (661-750)'den itibaren İslam devletinin hizmetinde rol almışlardır. Emevî hanedanının yıkılmasından sonra Abbasilerin başa gelmesi sırasındaki mücadelelerde Türklerin rolü büyük olmuştur. Hemen sonrasında Talas Savaşı (751)'nda Araplar ile Türkler Çinlilere karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Bunlara benzer daha birçok durum Türk-Arap ilişkilerini kuvvetlendirmiştir (Merçil, 2013: 15). Abbâsî Devleti toprakları üzerinde kurulan bir başka hanedan Samanîler (819-1005) zamanında da ordu ve devlet idaresinde görev almışlardır. Diğer taraftan Mâverâünnehir'deki ilmi ve ticari faaliyetler İslamiyetin Orta Asya bozkırlarında yayılmasında etkili olmuştur. İşte bu gibi nedenler sonucunda İslam dini yavaş yavaş benimsenmeye başlanmıştır (Merçil, 2013: 16).

Türkler, İslamiyeti kabul ettikten sonra onun gerekliliklerini yerine getirmek amacıyla Kur'an'ı anlamak istemişlerdir. Bundan dolayı Kur'an'ı Türk diline çevirme ihtiyacını hissetmişler ve bu amaç doğrultusunda birçok tercüme ve tefsir çalışmasında bulunmuşlardır.

İlk defa Kur'an'ın Farsçaya tercümesi Samanoğullarından Mansur bin Nuh (350-376)'un zamanında yapılmıştır. Tercüme yapan kurul içerisinde Türk üyelerin de olduğu bilinmektedir (İnan,

1952: 13). Bu tercüme işleminde Taberî'nin³ hacimli Kur'an Tefsiri esas alınmıştır. Tercüme, herhangi bir ek açıklamaya yer verilmeksizin kelime kelime yapılmıştır (Eckmann, 1971: 15-22). Kur'an'ın Türkçeye tercümesinin ise Karahanlıların kitleler hâlinde Müslüman olmalarından sonra (950) yani XI. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir (İnan, 1952: 14). Togan, Türkçe Kur'an çevirisinin bu ilk Farsça çeviriyle aynı zamanda, Kur'an çeviri heyetinin çalışmaları sırasında gerçekleştirilmiş olduğunu düşünmektedir (Togan, 1960: 135).

1. Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelere

Kur'an'ın eski tercümelere, Türkçe kelimelerin daha küçük harflerle Arapça kelimelerin altına yazıldığı kelime kelime tercümelere ve tefsire benzer parçalar, hikâyeler ve açıklamalarla genişletilen tercümelere olmak üzere başlıca iki grupta toplanmaktadır (Eckmann, 1968: 52). Doğu Türkçesiyle yapılmış altı ayrı Kur'an tercümesi bilinmektedir (Sağol, 1993: 15). Bunlardan dördü satırarası, ikisi tefsirli tercüme niteliğindedir (Taş, 2001: 12).

1. Türk ve İslam Eserleri Müzesi: Mevcut Doğu Türkçesindeki satır-arası Kur'an tercümelere arasında muhtemelen eskisidir ve nr. 73'te saklıdır (Eckmann, 1971: 17). A. İnan'a göre söz konusu yazma XIV. yüzyıldan kalmadır ve Eski Türkçe kelimelere yanında XIV. yüzyıl kelimelerini de içermektedir (İnan, 1952: 12-15).

2. Manchester (İngiltere), Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar 25-38'de muhafaza edilen ikinci Kur'an tercümesidir. Bu nüsha tür olarak satırarası tercümedir. Türkçe yanında Farsça tercümeyle de içermektedir. Bu tercümenin dili arkaik özelliklere taşınması yönüyle Türk İslam Eserleri Müzesi (TIEM) tercümesinin diliyle benzerlik göstermektedir. Söz konusu yazmanın her sayfasında 3 satır bulunmaktadır. Toplam 14 cilttir (Ata, 2013, s. 13).

3. Taşkent Özbekistan Bilimler Akademisi Kitaplığında 2008 sayılı bir nüsha bulunmaktadır. Bu nüshanın bazı parçaları eksiktir. Eckmann'ın Semenov'dan aktarmasına göre nüshanın dili Karahanlı Türkçesi olup, ayrıca içinde satırarası Farsça bir çeviri bulunmaktadır (Eckmann, 1967: 52). Müstensih, istinsah tarihi ve eserin yazılış sebebi gibi kayıtları içeren mukaddimenin eksik olduğu erken devir Türkçe Kur'an tercümelerinden biri olan Özbekistan Nüshası, 10.

³ Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923) Câmî' u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk adlı eserleriyle tanınan müfessir (Fayda, 2010: 319).

yüzyılın sonu 11. yüzyılın başlarında Buhara ve Semerkant civarında Türkçe-Farsça ortak dilde yapılmıştır. Toplam 273 varaktan oluşmaktadır⁴

4. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde muhafaza edilen yazma Kur'an, Doğu Türkçesiyle yapılmış bir satırarası tercümeyi ihtiva etmektedir. Eser Süleymaniye Kitaplığında Hekimoğlu Ali Paşa Camii nr. 2'de yer almaktadır (Eckmann, 1971:15-22).

5. Anonim Tefsir veya Orta Asya Tefsiri olarak bilinen nüsha, Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı'nda (St. Petersburg) Cod. 332'de 2475 numarada muhafaza edilmektedir. Bu nüsha 1914 yılında Z. V. Togan tarafından Türkistan'da bulunmuştur. Söz konusu nüsha 147 varaktan ibarettir (Sağol, 1993: 16). Yazma, satır arasındaki kelime kelime tercümenin yanı sıra tefsir de ihtiva etmektedir. Bu nüshadaki satır arası tercümenin dili Karahanlı Türkçesi, tefsir ve hikâyelerin dili ise Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurlarının yer aldığı Harezmi Türkçesidir (Ata, 2013: 11).

6. XVI. yüzyılın ilk yarısında Şeybaniler devrinde meydana getirilen bir Kur'an çevirisi ve tefsiri vardır. İki yazma nüshası bilinir: Konya, Mevlana Müzesi Kitaplığı 6624/91 (Tarihi: Rebiülevvel 20, 951/11 Haziran 1544) ve İstanbul, Topkapı Sarayı Kitaplığı III Ahmet, (nr. 16, cilt 2). Bu tercümenin dili Çağataycadır. Kelime kelime tercümenin yanı sıra şerh ve hikâyelere de yer verilmiştir (Eckmann, 1968: 53).

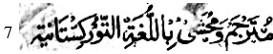
2. Kur'an-ı Kerim - Mütercem ve Muhaşsa Bi'l-Lugati't-Türkistâniyye⁵

'Mütercem ve Muhaşsa bil Lugati't-Türkistâniyye' adlı esere Dr. Öğr. Üyesi Kıyal Kamchybekova Abdıraim vasıtasıyla bir Kırgız Türkü olan Dr. Nurcan Özgen'den ulaşılmıştır. Elde bulunan eserin Türkiye'ye ne zaman, nereden ve kim tarafından getirildiği konusundaki mevcut bilgiler Özgen'in aktardıklarına dayanmaktadır. Söz konusu eser, Türkiye'ye Dr. Özgen'in babası tarafından 1958 yılında (basıldığı tarihten üç yıl sonra) Suudi Arabistan'dan getirilmiştir. Eserin basım tarihi mütercimi, yayımlandığı yer vb. hususlarla ilgili bilgiler ise kitabın kapağında yer alan Arapça

⁴ Üşenmez, Emek (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım..*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

⁵ Makaleye konu olan bu kitap Prof. Dr. A. Deniz Abik'te bulunmaktadır.

ibarelerin Türkçeye çevrilmesiyle elde edilmiştir. Eserin ilk cildi elde olmadığı için mütercim tarafından yazılması muhtemel olan mukaddimeye ulaşamamıştır. Kitap kapağında yer alan bilgilere göre eserin adı mütercim tarafından 'Kuran-ı Kerim⁶ - Mütercem ve Muhaşşa bil Lugati't-Türkistâniyye'⁷ adıyla kaydedilmiştir. Burada 'mütercem' ve 'muhaşşa' sözcükleri eserin niteliğiyle ilgili bilgiler vermektedir. Mütercem ile yapılan tercüme işlemi kastedilirken, muhaşşa ile bu tercüme işleminin yanı sıra sayfa kenarlarına çeşitli haşiyeler yazıldığına işaret edilmiştir. Mütercimin adı 'el-Seyyid Mahmud el-Tarâzî el-Medenî'⁸ olarak geçmektedir⁹. Yine benzer ibarelerden hareketle eserin H. 1375 (M. 1955) yılında *Hindistan'* (Bombay)da bulunan 'Kerimiyye Matbaası'nda matbu hâle getirildiği anlaşılmaktadır. Tercümenin ve haşiyelerin dili ise 'Lugati't-Türkistâniyye' olarak not edilmiştir. Mütercim hakkında sahip olunan bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Kaynağı tam belli olmayan birkaç yazıda ve genel ağ ortamında 'Mustafa Necatüddin el Erzurumi Hattat Hoca'¹⁰ adında bir kimseyle irtibat içinde olduğu anlaşılmaktadır. Yirminci yüzyılda yaşadığı bilinen Mustafa Necatüddin el Erzurumi Hattat Hoca Buhara ulemasına mensuptur ve tefsir temel uğraşları arasındadır. Söz konusu kişi H. 1421 (M. 1991) yılında vefat etmiştir. Hem tercümenin basım tarihi hem de Mustafa Necatüddin'in ölüm tarihi mütercimin yaşadığı yüzyıl ve mensup olduğu ulema hakkında az da olsa fikir vermektedir. Mütercim hakkında fikir veren diğer bir unsur ise H. 1386 (M. 1966) yılında basılmış 'Muhtasar Kitabü's-Şemâilü'l-Muhammediye'¹¹ isimli 136 sayfadan oluşan başka bir

⁹ Muhammed Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu'nun "Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası" (İstanbul 1965) çalışmasında mütercimin tam adı "Seyyid Mahmud bin Seyyid Nezir et-Türâzî el-Medenî" olarak geçmektedir. Ayrıca, eserin 1980 yılında Doha/Katar'da başka bir baskısının daha yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰ <http://www.eskieserler.com/>

¹¹ M. Seyfettin Özege, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu I-V, İstanbul, 1971-1979.

eserinin daha olmasıdır. Pakistan-Karaçi'de matbu hâle getirilen eserin yazarları, İmam-ı Tirmizî ve Abdülmecid el-Şemûbî'dir. Tirmizî, Kütüb-i Sitte'ye dahil olan el-Câmiu's-Sahîh adlı eserin müellifi ve muhaddisi olarak bilinmektedir (Kandemir, 2012: 202-204). Mütercimim H. 1323 (M. 1905) tarihli Pakistan – Karaçi'de basılmış '*El-Fikhu'l-Ekber*' adlı tercüme ettiği bir eser daha vardır. Buradan hareketle, en azından mütercimim ölüm tarihinin 1900'lü yıllardan önceye götürülemeyeceği anlaşılmaktadır.

Makaleye konu olan tercüme eserin tür olarak bir satır arası Kur'an tercümesi olduğu görülür. Tercüme, Arapça metinden farklı bir biçimde daha ince ve küçük harflerle yapılmıştır. Esas tercümeden ayrı olarak sayfa kenarlarında birtakım açıklamalara ve notlara yer verilmiştir. Bazı surelerde yer yer satır arası çeviriden uzaklaştığı görülmüştür. Ancak bu durum tercümenin türünü satır arası olarak ifade etmeye engel değildir. Söz konusu tercüme geleneği Orta Asya'dan gelmiş, Horasanlı ve Hârezmlî âlimler İranlılar'dan öğrendikleri bu metodu Anadolu'ya nakletmişlerdir. Bu tür çevirilerde cümle yapısı, söz dizimi vb. hususlarda tercümenin yapıldığı dilin kurallarına uyulmamakta, söz diziminde de Arapça'nın kuvvetli etkisi görülmektedir. Çevirideki kelimeler yan yana dizildiğinde bazen bunlardan bir anlam çıkarmak oldukça güçtür (Aydar, 1996: 177-180).

'Mütercem ve Muhaşşa bil Lugati't-Türkistâniyye''nin tercüme kısmı sade bir yazı karakterine sahip olup, sayfa kenarlarında herhangi bir süsleme yer almamaktadır. Kenarlarda yer alan haşiyeler kendi içinde belli bir düzene sahiptir. Haşiyede her açıklama için tercümesi yapılan ayetin numarası kaydedilmiştir. Eserin her sayfasında toplam 13 satıra yer verilmiştir. Sayfalarda başlık olarak sayfanın üst kısmında bahsi geçen surenin adı ve numarası yazılmıştır. Kenardaki yazılar için ana metinden farklı bir mürekkep rengi kullanılmamıştır. Arapça Kur'an metni, tercüme ve sayfa kenarındaki yazılar siyah renklidir. Arapça metin dışında Kur'an'ın tercümesi ve haşiyeler ise harekesizdir. Mevcut eserin elde yalnızca iki cildi bulunmaktadır. Oysaki Kur'an'ın bütün sureleri düşünüldüğünde bu iki cilt yeterli değildir. Bu durumda eserin toplamda en az dört cilt olduğu düşünülmektedir. Elde bulunan ciltlerden birisi Kur'an'ın 18. suresi olan '*Kehf Suresi*' (331. sayfa) ile başlamaktadır. Bu cilt büyük olasılıkla eserin ikinci cildini ihtiva etmektedir. Toplam 109 sayfadan oluşmaktadır. Diğer taraftan tercümenin '*Rum Suresi*' (444. sayfa) ile başlayan 103 sayfalık diğer cildi ise üçüncü cildir. Yani bahsi geçen bu iki cilt birbirinin devamı niteliğindedir. Çünkü ikinci cildin sonunda yer alan '*Ankebut Suresi*' bu ciltte tamamlanmamıştır.

O sebeple surenin devamı üçüncü cilde aktarılmıştır. Mevcut iki ciltte toplam 28 sure (*Kehf, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Hac, Mü'minûn, Nûr, Furkan, Şuarâ, Neml, Kasas, Ankebût, Rûm, Lokman, Secde, Ahzâb, Sebe', Fâtır, Yâsin, Sâffât, Sâd, 'Zümer, Mü'min, Fussilet, Şûra, Zuhruf, Duhân, Câsiye*) bulunmaktadır. Eserin mevcut olmayan ilk cildinde muhtemelen, *'Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'âm, Arâf, Enfâl, Tevbe, Yunus, Hûd, Yusuf, Ra'd, İbrahim, Hicr, Nahl ve İsrâ'* sureleri yer almaktadır. Tercümenin son cildinde (veya ciltlerinde) ise Kur'an'ın 52. suresi olan *'Tûr'* ile 114. suresi olan *'Nâs'* arasındaki sureler yer alacaktır.

3. Tercümenin Dili

Türkiye Türkçesine aktarılan ve incelenen örneklerden hareketle tanıtılan eserin satır arası tercüme ve haşiye kısımları dil açısından Doğu Türkçesini (15. yüzyılın ikinci yarısından sonra) yansıtmaktadır. Dikkati ilk çeken örnekler arasında zamir n'sinin kullanılmaması/düşürülmesi (*hayâtıda 29/2*), -mİş sıfat fiili yerine –gAn'ın tercih edilmesi (*imân keltürgen kişi 45/20*), -g/-k ve -ğ/-k seslerinin nöbetleşmesi (*şundağ/k 29/8*), belirli geçmiş zaman çekiminde –DUK ekinin kullanılması (*didük 21/13*), ve al- yeterlilik fiilinin tercih edilmesi (*kuşkara alur¹² '36/64, 21/43*) gibi unsurlar sayılabilir. Mütercim söz konusu Kur'an tercümesinin dilini *'Lugati't-Türkistâniyye'* olarak kaydetmiştir. Bir dili karşılamak üzere kullanılan terimler zaman zaman farklılık gösterebilmektedir. Özellikle de hâkimiyet alanı bakımından oldukça geniş bir sahaya yayılmış dillerde bu durum daha belirgindir.

Doğu Orta Türkçesi, Türki ve Çağatayca gibi terimlerle karşılanabilen Doğu Türkçesi, sınırları tam anlamıyla çizilmemiş ve araştırmacılara göre kapsamı değişebilen bir terimdir. Söz konusu terim dar ve genel anlamda olmak üzere iki boyutta değerlendirilebilir. En genel anlamıyla Batı Türkçesi terimine bağlı olarak r/z ve l/ş zıtlığıyla ikiye ayrılan Türk dili dünyasının r/z bölümünü içine alan geniş bir anlam içerir¹³. Ancak Doğu Türkçesi terimi dar anlamıyla ele alındığında durum bu kadar belirgin değildir. Özellikle art zamanlı ve eş zamanlı çalışmalarda farklı kapsamlar içerisinde değerlendirilmektedir.

¹² Yeterlilik fiilinin hem olabilirlik ve iktidar hem de olumsuz anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

¹³ "Doğu Türkçesi", Edebiyat Terimleri Ansiklopedisi (Yılmaz, 2002).

Brockelmann Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerini *Orta Asya Türkçesi* olarak ifade etmiş ve bu dönemi *Doğu Türkçesi* terimi ile karşılamıştır (Brockelmann 1954'ten akt. Ata, 2010: 31). Doğu Orta Türkçesi dönemi, İslami Orta Asya Türk Edebi Dili veya Çağatayca olarak da adlandırılmıştır (Eckmann 1988: 1). Çağatayca ise Türkistan'da ve Avrupa Rusyası'nda 19. yüzyılın sonuna kadar İslam-Türklerin (Oğuzlar dışında) kullandığı edebî dili olarak yayılmıştır (Akalin, 1979: 225). Yani doğrudan bu terim kapsamında değerlendirilen Çağatayca, Doğu Türkçesinin son safhasını teşkil etmektedir. Radloff, Radlov ve Korş, Çağatayca terimi ile Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatının yadigarlarına işaret etmişlerdir. Vambéry, Çağatayca'yı yalnızca 12.-19. yüzyılların Orta Asya İslami Türk edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri için de kullanmıştır (Eckmann, 1988: 10-11). Samoyloviç ise şive farklarını göz önünde bulundurarak Çağatayca'yı 15.-20. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dilini karşılayacak şekilde sınırlandırmıştır (Eckmann, 1988: 11). Bu dil, tarihî metinlerde *Çağatay tili*, *Çağatay Türkisi*, *Türk tili*, *Türk elfâzi*, *Türkî til*, *Türkî lafzı*, *Türkçe til*, *Türkî*, *Çağatay lafzı* olarak adlandırılmıştır (Eckmann, 1988: 9). Doğu Türkçesi terimini doğrudan Çağatayca için kullananlar da vardır. M. Quatremère, Pavet de Courteille ve J. Theodor Zenker Çağatayca için *Türk Oriental*, *Osttürkisch* 'Doğu Türkçesi' terimlerini kullanmışlardır. Robert Barkley Shaw, Kaşgar ve Yarkend'i kapsayan Doğu Türkistan (Eastern Turkistan) derlemesinde gerek çağdaş olan konuşma dili gerekse tarihî Türk dili kollarını anarken *Turki*, *Turki Language*, *Eastern Türki* vb. terimleri kullanmayı tercih etmiştir. Bu kullanımların çoğu mütercimnin eserin dilini ifade etmek için kullandığı '*Lugati't-Türkistâniyye*' başlığı ile örtüşmektedir. Nitekim Doğu Türkçesinin Türk dil coğrafyasındaki yayılım alanı göz önünde bulundurulduğunda '*Lugati't-Türkistâniyye*' adlandırması beklenmeyecek bir durum değildir. Zira araştırmacıların kullandığı terimler ile mütercimnin kullandığı ibare ve eserin dil özellikleri bütün olarak düşünüldüğünde hepsi birbiriyle bağlantılıdır. Son olarak, Orta Türkçenin kimi araştırmacılar tarafından Doğu Türkçesi kapsamında değerlendirildiği ve dil adlandırılmalarında coğrafi isimlerin kullanılarak Karahanlı Türkçesinin *Türkistan Türkçesi* (Hacıeminoğlu, 2001: 412) şeklinde de ifade edildiği görülmektedir. Ancak tercümenin Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtmadığı açıktır. Bundan dolayı mütercimnin belirttiği ibareyi tercümenin dil özellikleri ekseninde değerlendirmek ve Doğu Türkçesi (15. yüzyıl ikinci yarısından sonra) kapsamında ele almak daha doğru olacaktır.

Eserin dilini ifade etmede karşılaşılan bir diğer problem de doğrudan mütercimle ilgilidir. Mütercimin Türk dilinin hangi çağdaş koluna mensup olduğu bilinmemektedir. Diğer taraftan eserin basım tarihi akıllara bazı soru işaretlerini getirmektedir. Çünkü M. 1955 tarihinde yapılmış bir Kur'an tercümesinin Doğu Türkçesi dil özelliklerini yansıtmaması beklenen bir durum değildir. Bu durumda birkaç ihtimalden söz edilebilir. Bunlardan ilki, tercümenin düşük bir ihtimal de olsa başka bir tercümeden uyarlanmış veya kopyalanmış olması, diğeri ise basıldığı tarihten çok daha önce yazılmış olmasıdır. Ancak bunlar ihtimalden öteye gitmemektedir. M. 1955 tarihinde böyle bir eserin basılmış olması bu yazı dilinin geç dönemlerde bile hâlâ çeşitli yerlerde kullanıldığına işaret ediyor olmalıdır. Nitekim Kur'an tercümelemleri dinî kimliklerinden dolayı dil açısından gelenekseli devam ettirmeye müsait metinlerdir. Diğer yandan Doğu Türkçesinin 20. yüzyıldaki varlığı yalnızca bu Kur'an tercümesinde değil başka metinlerde de takip edilebilmektedir. Pakistan'ın Karaçi şehrinde 1950'li yıllarda yayımlanan, Özbekçe ve Uygurca etkileri gösteren, Doğu Türkçesi nitelikleri taşıyan '*Tercümân-ı Efkâr*' adlı dergi (Sarica, 2005: 144) bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Yine Pakistan Karaçi'de 20. yüzyılda basılmış ve mütercimi Seyyid Mahmud olan '*El-Fıkhul-Ekber*' adlı eser benzer özellikler göstermektedir. Bütün bunlar ancak Doğu Türkçesinin geç dönemlerde bile kullanılıyor olmasıyla açıklanabilir. Söz konusu eserlerin Doğu Türkistan dışında Pakistan, Hindistan ve ilişkili bölgelerde, özellikle de 1900'lü yıllarda basılmış olması elbette tesadüf değildir. Bu durum büyük oranda Doğu Türkistan'dan çeşitli bölgelere yapılan göçler ile açıklanabilir. 20. yüzyılda Çarlık Rusyası, Sovyet ve Çin yayılmacılığı arasında kalan Asya Türklüğü siyasi bir mücadele içine girmiştir (Sarica, 2005: 133). Baskılar neticesinde Doğu Türkistan'ın önde gelenleri çeşitli toplantılar yaparak hür bir memlekete gitme fikrine ulaşmışlardır. Bunun sonucunda Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan olmak üzere çeşitli bölgelere göçler başlamıştır (Güldeş, 2008: 8). Buna göre hem elde bulunan Kur'an tercümesinin basım yerinin Hindistan olması hem de eserin Suudi Arabistan'da bulunup getirilmiş olması bu göçlerle ilişkilidir. Yine bahsi geçen '*Tercümân-ı Efkâr*' dergisi ve '*El-Fıkhul-Ekber*' adlı eserin basım yerlerinin Pakistan olması bu bölgelere yapılan göçlerin bir neticesidir. Görülüyor ki, Doğu Türkistan'daki baskılar sonucunda ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan göçmenler, gittikleri yerlerde kendi dillerini muhafaza etmeye devam etmişlerdir. Başta Kur'an olmak üzere birçok eseri kendi dilleriyle okuyup anlama ihtiyacı hissetmişler ve bu geleneği sürdürmüşlerdir. Bunu çeşitli sebepler

doğrultusunda gerçekleştirmişlerdir. 'Tercümân-ı Efkâr' dergisinde bu durum açık bir şekilde ifade edilmiştir. Derginin yayın amaçları arasında; işgal altındaki vatanda İslam hükümlerini hakim kılmak, göçmenlerin ahlak ve terbiyelerinin gelişmesine katkı sağlamak, okuyucuları kitap ve sünnete çağırarak vb. ilkeler sıralanmıştır (Sarıca, 2005: 134). Bu ilkelerin gerçekleşmesi ve herkesçe anlaşılabilmesi için göçmenlere kendi dilleriyle hitap edilmesi ve milli birliğin ancak o şekilde sağlanması gerekir. Aynı ilkeler dini içerikli metinler için de geçerlidir. Göçmenlerin Kur'anı ve diğer birçok eseri kendi dillerinde tercüme etmelerinin temel sebebi bunlar olmalıdır. Dili kimse tarafından anlaşılmayacak bir kitabın 20. yüzyılda basılması olağan bir durum değildir.

Tercümenin belirgin dil özelliklerinden bahsetmeden önce şu belirtilmelidir ki; bu yazının amacı metni tüm yönleriyle incelemek değildir. Tercüme ve haşiyelerin tamamının çeviri yazısını yaparak tüm yönleriyle inceleme işlemi ayrı bir çalışma olmalıdır. O sebeple ses ve şekil bilgisi açısından en belirgin özellikler genel hatlarıyla aktarılmıştır.¹⁴

*Ses ve Şekil Bilgisi*¹⁵

Doğu Türkçesi metinlerinde kök-gövde ve ek arasında belirgin uyumsuzlukların olduğu görülmektedir. Bu durumu çeşitli sebeplere bağlamak mümkündür. Genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerde sıklıkla kalın ünlülü ekler kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 12). Bu uyumsuzluğun sebebi Türkçe olmayan kelimelerin kalın telaffuz edilmesinden kaynaklanmaktadır (Eckmann, 2003: 113). Eraslan, bu durumu ek uyumsuzluğunda imla kararsızlığı ve tereddütlü telaffuz durumunun varlığı ile ifade etmektedir. Doğu Türkçesi metinlerinde sıklıkla karşılaşılan bu husus özellikle yönelme durumu ekinde görülmektedir. Bu durum zamanla Türkçe kelimelere de yansımıştır (Eraslan, 1970: 115-116). İncelenen örneklerden hareketle, eldeki tercümede Arapça, Farsça ve bazı Türkçe sözcüklere ulanan eklerdeki uyumsuzluklar tespit edilmiştir. Özellikle ince ünlülü bazı gövdelerin kalın ünlülü eklerle birleştiği sıkça görülmektedir. Bunlara örnek olarak; *bizğa 'bize' (21/73), bizlerğa 'bizlere' (21/55), kâfirlerğa 'kâfirlere' (35/38), kıyâmetğa 'kıyamete' (45/27), kişığa*

¹⁴ Örnekler temsili olarak seçilmiştir. Bu nedenle isim ve fiil çekim eklerinin tamamı burada yer almamaktadır.

¹⁵ İnceleme sırasında tercümenin dil özellikleri açısından Eski Türkçe ile kıyas yaparken kullanılan Doğu Türkçesi terimi ile 15. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönem kastedilmektedir.

'kişiy'e' (36/46), *nerseğa 'şeye' (21/69), nerselerğa 'şeylere' (21/53), öziğa 'kendine' (35/38), peygamberlerğa 'peygamberlere' (21/40), sizlerğa 'sizlere' (45/29), sözğa 'söze' (21/55), zâlimlerğa 'zalimlere' (21/29)¹⁶ sözcükleri verilebilir. Elbette bu tür uyumsuzluklar her alıntı sözcük için geçerli olmayabilir. Eraslan'ın belirttiği gibi genellikle yönelme ekinde kendisini gösteren bu uyumsuzluk yer yer farklı eklerde de görülmektedir. *Örneğin; kilğuçı 'gelen' (21/79) sözcüğündeki -ğuçı eki bu örneklerden birisidir.**

Arap alfabesinde kalın ve ince ünlüler için özel işaretler olmadığından bu tür sözcükleri ayırmada en önemli ölçü, sözcüğün ğ/k veya g/k seslerinden herhangi birini ihtivâ etmeleridir (Eckmann, 1988: 12). Metinde ğ/k veya g/k sesleri konusunda bazı farklı kullanımların olduğu görülmektedir. *Örneğin; açduk 'açtı' (21/30), çıkarduk 'çıkardı' (36/32), kılduk¹⁷ 'kıldı' (36/38), korkduk 'korktu' (18/79), kıttarduk 'kurtardı' (21/73), tapduk 'bulduk' (21/53) gibi sözcüklerin ek ünsüzünün (-duk) düzenli olarak ك ile yazıldığı tespit edilmiştir. Bir diğer unsur olarak daha çok ek başında ötümlü ünsüz bulunduran şekillerin tercih edildiği söylenebilir. *Örneğin; +ğA ekine oranla +kA ekinin çok az kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı durum +dIn, -dUk, +dA gibi eklerin yer aldığı sözcükler için de geçerlidir. Örneğin; âhiretde 'ahirette' (29/438-7), serkeşlikde 'serkeşlikte, dik başlılıkta' (18/79), vücudğa 'vücuda' (21/37) gibi örneklerde ek ünsüzü sıklıkla ötümlü olarak karşımıza çıkmaktadır.**

İlk hecede e/i; Eski Türkçenin ilk hecede bulunan ê sesi meselesi her zaman tartışmalı konulardan biri olmuştur. Bu ses genel olarak 14. yüzyılın ortalarına kadar Harezmi Türkçesinde de muhafaza edilmiş; ancak sonrasında Nehcü'l-Ferâdis gibi hareketli metinlerde ى ile işaretlenen bir sese dönüşmüştür (Eckmann, 1988: 18). Bu işaret ile tam olarak neyin kastedildiğini ifade etmek oldukça zordur. Muhtemelen i ya da kapalı e (è)'ye işaret edilmektedir (Eckmann, 1958: 121), (Yılmaz, 1991: 159). Harezmi Türkçesi metinlerinde genellikle kelime köklerindeki bütün i sesleri eski aslı durumlarını korudukları gibi e sesleri de büyük bir çoğunlukla i hâlinde inkişaf etmiştir (Hacıeminoğlu, 1997: 21). Kısasü'l-Enbiyâ bu sesin yazımı

¹⁶ Örnekler sure ve ayet numarasına göre verilmiştir (21/15). Yalnızca 'Ankebut Suresi'nden verilen örneklerde sure numarası, eserin sayfa numarası ve örneğin geçtiği satır esas alınmıştır (29/435-12).

¹⁷ قیلدوک

konusunda /i/ tarafındadır. Muinü'l-Mürîd adlı eserde ise /i/ yazımı tercih edilmekle birlikte diğer Harezmi Türkçesi dönemi eserlerine göre bu durum daha seyrek. Muhabbet-nâme'de ilk yazılı metinlerden itibaren yazımı /ê/ ile takip edilebilen bês-, bër-, tê- vb. kelimeler yanında ketür-, kes-, teñ gibi örnekler de vardır (Ata, 2002: 48). Mukaddimetü'l-Edeb'te ise /ê/ yazımı (êr-, êt-, bër- vd.) tercih edilmiştir (Yüce, 2014: 120). Çağatay Türkçesi metinlerinde söz konusu ses ya modern Kazan Türkçesi telaffuzuna göre *i* olarak (ışık, kis-, kil-) ya da Orta Asya Türk Şiveleri'nde olduğu gibi *ê* şeklinde (êşik, kês-, kël-) işaretlenmiştir (Eckmann, 1988: 18).

İncelenen örneklerde yer alan /ê/ söz başında genellikle “elif+ye” ile, söz içinde ise “ye” harfi ile gösterilmiştir. Bu ses bazen de hiç bir harfle gösterilmemiştir. Burada sunulan örneklerde özgün metne sadık kalınarak söz konusu ses /i/ ile işaretlenmiştir. *Örneğin; bir- 'ver-' (18/75), dîrler 'derler-' (45/23), ir- 'i-' (18/75), (45/29), kil- 'gel-' (18/80), yir 'yer' (21/15-18-21) vd.* Aktarılan örneklerin /i/ ile gösterilmesinin esas sebebi, mütercimim Türkçenin hangi çağdaş kolunu temsil ettiğinin bilinmemesidir.

Eski Türkçede var olan söz başı /t-/ sesi tercümede genel olarak korunmuştur. *Örneğin; tüş- 'düş' (21/50), tîrgüz- 'dirilt-' (36/32), tîgür- 'ulaştır-, değdir-' (21/69), tol- 'dol-'(36/40), tur- 'dur' (35/40) vd.* Ancak *ti-* sözcüğünün *di-* şeklinde geçtiği örnekler saptanmıştır. *Örneğin; didi 'dedi', (21/53), didiler 'dediler', (21/76), didük 'dedik' (21/13)* gibi. Bunun yanı sıra Doğu Türkçesinde birkaç kelimedeki görülen *t->d* değişimi burada da geçerlidir; *durur* sözcüğü bunun en belirgin örneğidir. Ancak hem *turur* (35/40),(36/44), *tururlar 'dururlar' (21/32)*, hem de *durur* (21/18), (21/34) sözcüğü aynı sayfaya içerisinde farklı satırlarda kullanılmıştır. Bu sözcüğün kullanımı konusunda bir tutarlılık yoktur.

İncelenen örneklerin genelinde iki ve çok heceli sözcüklerin son ses “-g /- ğ, hece başı ve ek başı g-, ğ-” larının korunduğu görülmektedir. Tercüme, Doğu Türkçesinin /g/ ile ilgili genel özelliklerini (tek heceli sözcüklerden sonra korunması, çok heceli sözcüklerin sonunda -ğ/ -k nöbetleşmesi, söz konusu sesin ek başında korunması vb. gibi) yansıtmaktadır. *Örnek olarak; alğuçı 'alan' (21/34), ba 'zılarınğızga 'bazılarınıza' (29/438-2), bolğan 'olan' (45/24), kılğanlarını (35/40), korkulğuçı 'korkulan' (35/41), korkutğuçı 'korkutan' (21/41), mundağk ' 'böyle, bu şekilde' (36/43), ölüğ 'ölü' (336/32), şundağk 'şöyle' (29/438-8), tağuçı 'tadan' (21/34),*

yakınrağ/k 'daha yakın, en yakın' (18/81), *yalğan* 'yalan' (21/76), *yarlıg* 'buyruk' (21/35) vb. sözcükler verilebilir.

Doğu Türkçesinde söz başında muhafaza edilen /k/ ve /k/ seslerine örnek olarak; *kaçan* 'ne zaman' (36/44), *kal-* 'kal-' (36/69), *kardeşlarmı* 'kardeşlerini' (21/10), *kayt-* 'dön-' (36/36), *kol-* 'iste-' (21/65), *koy-* 'koy-' (21/77), ... *kişanlarmı* '... yapanları' (35/40), *kuşkar-* 'kurtar-' (36/42), *kün* 'gün, gündüz' (36/37), *kündüzni* 'gündüzü' (36/36), *kör-* 'gör' (45/28), *kil-* 'gel-' (29/435-12), *kiltür-* 'getir' (21/30), *kit-* 'git-' (21/55) vb. sözcükler verilebilir. Bunun yanı sıra iç ve son seste bulunan /k/ *sağla-* (35/40) ve *yok* (21/65) gibi sözcüklerde görüldüğü gibi korunmuştur. Bu sesin Doğu Türkçesinde bazı sözcüklerde h olduğu bilinmektedir (Eckmann, 1988: 27). Birçok surede geçen *yağşı* (21/51) sözcüğünde aynı durum söz konusudur.

Söz başı /b-/ sesinin incelenen örneklerin genelinde var olduğu görülmektedir; *bardur* 'vardır' (21/44), *bolmadı* 'olmadı' (29/438-11) *bolurlar mı ? olurlar mı?* (21/44) ve *biz* (21/33-34-35) gibi örneklerin yanı sıra *b->v-* durumunun saptandığı *bir-* 'ver-' (18/75) örneği de tespit edilmiştir. Bunlar dışında söz başındaki /b-/ sesinin Doğu Türkçesinde birkaç kelimedede m'ye dönüştüğü bilinmektedir (Eckmann, 1988: 23). Tercümede buna örnek olarak; *mundın* 'bundan' (18/75) ve *miz* (45/8) sözcükleri verilebilir. Bunun dışında *su* sözcüğünün sonundaki b düşmektedir (Eckmann, 1988: 23). Tercümede geçen *su* sözcüğü (21/30) *b->ø* örneğini teşkil etmektedir.

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *d* olarak geçen Eski Türkçenin iç ve son ses *-d/-d'leri* Doğu Türkçesinin belirgin ses değişimlerinden biri olan *y*'ye dönüşmüştür (Eckmann, 1988: 25). Örnek olarak *koyp* (21/77) ve incelenen surelerde sıkça geçen 'kiyin' sözcüğü bu değişime örnek olarak verilebilir; *andın kiyin* 'ondan sonra' (35/40), *alardın kiyin* 'onlardan sonra' (21/10-17-40), *dünyâ hayâtında kiyin* 'dünya hayatından sonra' (29/438-2), *mundın kiyin* 'bundan sonra' (18/75) vb.

Zamir n'sinin kullanılmaması/düşürülmesi Doğu Türkçesi için karakteristik bir unsurdur. Bu kullanımın söz konusu tercümedeki bazı örnekleri şöyledir: *Arkalarından* 'arkalarından' (21/38), *feleklerinde* 'göklerinde', (21/33), *hayâtında* 'hayatında' (29/438-2), *özleridin* 'kendilerinden' (36/36), *yüzleridin* 'yüzlerinden' (21/38) vd.

Metinde tespit edilen *isim çekim ekleri* Doğu Türkçesinin genel özelliklerini taşımaktadır. Ayrılma durumu eki *+dñ* biçimindedir; *alardın* 'onlardan' (35/40), *andın kiyin* 'ondan sonra'

(35/40), *andın* 'ondan' (18/80), *bendelerdin* 'kölelerden' (29/438-7), *bularдын* evvel 'bunlardan önce' (36/43), *ğamdın* 'gamdan, tasadan' (21/76), *kitgenlerimizdin* 'gidenlerimizden' (21/55) *kündüzdin* 'gündüzden' (36/40), *mindin* 'benden' (21/36), *nerselerdin* 'şeylerden' (36/36), *özleridin* 'kendilerinden' (36/36), *sızdin* 'sizden' (21/33-40).

Bulunma durumu eki metinde +DA biçimindedir. Örneğin; *âhiretde* 'ahirette' (29/435-7), *alarda* 'onlarda' (45/24), *dünyâda* (35/42), *hâlde* 'hâlde, durumda' (18/85), *hudâdın* 'Allahtan' (45/23), *içindeki* (18/81), *küfrde* 'sövgüde' (18/79), *ortalarındaki* 'ortalarındaki' (21/15), *serkeşlikde* 'serkeşlikte, dik başlılıkta' (18/79), *şürette* 'surette, şekilde, görünüşte' (18/81), *yirde* 'yerde' (45/37), *yiryüzinde* 'yeryüzünde' (36/44) vd. Tespit edilen bir sözcüğün bulunma durumu eki (+DA) almış olmasına rağmen anlam açısından ayrılma durumu ekini (+dIn) karşıladığı görülmektedir; *dünyâ hayâtıda* *kiyin kıyamet küni* ... 'dünya hayatından sonra kıyamet günü ...' (29/438-2)

Genel belirtme durumu eki olarak +nI kullanılmıştır. Örneğin; *âdemileri* 'insanları' (36/44), *aları* 'onları' (21/14), *aynı* 'ayı' (36/39), *babalarımızı* 'atalarımızı' (45/25), *ğazabnı* 'gazabı' (35/38), *işlerini* 'işleri' (29/435-1), *kardeşlerini* 'kardeşlerini' (21/10), *kavimni* 'kavimi' (21/10), *kündüzni* 'gündüzü' (36/36), *Lutnı* 'Lut kavimini' (21/73), *ma'budlarınıznı* 'tapılacak varlıklarını' (21/35), *sözimni* 'sözümü' (36/65), *şirklerini* 'şirklerini' (35/39), *ziyânı* 'ziyanı, zararı' (35/38) vd.

Tamlayan durumu eki +nĠng biçimindedir. Örneğin; *alarınĠng* 'onların' (35/38-39-40), *anınĠng* 'onun' (21/17-18), *bilgisizlerinĠng* 'bilgisizlerin' (21/55), *hudânınĠng* 'Tanrının' (29/435-2), *rahmânınĠng* 'merhamet edenin' (Allahın sıfatlarından biri) (21/35), *sizinĠng* 'sizin' (21/55) vd.

Metinde geçen iyelik eklerinin bağlayıcı ünlüleri genel itibariyle dudak uyumuna uymaktadır. Tespit edilen örneklerde genellikle düz ünlülü yapıların tercih edildiği söylenebilir. Örneğin; *'amelleri* 'amelleri, davranışları, işleri' (36/44), *başları* (21/64), *ba'zılarınız* 'bazılarınız' (29-2), *cevâbı* (29/438-11), *ğazâbı* (29/435-12), *ğazabımıznıĠng* 'ğazabımızın' (21/11) *katımızdn* 'katımızdan, huzurumuzdan' (21/16), *küfleri* 'sövgüleri' (35/38), *şohbetine* 'sohbetine' (18/75), *sözlerinizdin* 'sözlerinizden' (21/17), *va'desi* 'süresi' (45/32). vd.

Doğu Türkçesinde yalın çokluk +lAr ekiyle sağlanmaktadır (Eckmann, 1988: 53). Eldeki tercümede de aynı durum söz konusudur. *Örneğin; bendelerdin 'kölelerden' (29/438-7), bular 'bunlar' (35/41-42), evvelkiler 'öncekiler', insanlar (29/435-11), kâfirler (36/46), ma'budlar 'tapılacak varlıklar' sizler (21/13), müslümânlar 'müslümanlar' (36/46). vd.*

İncelenen surelerden hareketle aşağıda örnekleri sunulan *fill çekim ekleri* Doğu Türkçesinin genel özelliklerini taşımaktadır.

Belirsiz geçmiş zaman için [-p + {-Dur} + kişi zamiri], [-mış + kişi zamiri] biçimindeki yapılar kullanılmıştır. *Örneğin; alıptur 'almıştır', ... kılıpdur 'kılmıştır, yapmıştır' (29/435-3), tutupdur 'tutmuştur' (45/22), yenmiş 'kazanmış, yenmiş' (21/24) vd.*

Metinde geçen örneklerde belirli geçmiş zaman eki -dX biçimindedir. Ek iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenmiştir. Doğu Türkçesinde belirli geçmiş zamanın çekiminde I. çokluk kişi ekinde kullanılan -dImIz, -dUmÜz eki kullanımdan kalkmış, onun yerine -dUk eki kullanılmıştır (Eckmann, 1958: 125). Burada sunulan örneklerde de birinci çokluk kişi için daima -dUk ekinin kullanıldığı görülmektedir. *Örnekler; başladılar (21/11), bolmadı 'olmadı' (29/438-11), didük 'dedik' (21/13), ... kılor irdük 'kıldardık, yapardık' (21/16), ... kılmadım 'kılmadım, yapmadım' (18/80), tırgüzdük 'dirilttik' (36/32), peyda kılduk- yarattık, ortaya çıkardık-'(36/33) vd. Söz konusu ekin kültürlük 'getirdik' (29/435-11) örneğinde olduğu gibi -dlk biçimi de tespit edilmiştir.*

Doğu Türkçesinde geniş zaman, fiil üzerine getirilen -r, -Ar ve -Ur ekleri ve kişi zamirleri ile sağlanmaktadır. Olumsuz biçimi ise -mAs ile yapılmaktadır (Eckmann, 1988: 126). *Örneğin; alurlar 'alurlar' (36/32), birilür 'verilir' (21/39), bolurlar 'olurlar' (18/81), çökünür 'ibadet eder, öniünde çöker' (21/65), dirler 'derler' (21/35-37), dururlar (25/18), kiltürmesler mi? 'getirmezler mi?' (21/30), kıla almaslar 'kılamazlar' (45/18), kılor 'kılar, yapar' (29/438-3), körür 'görür' (45/28), turur 'durur' (35/40) vd.*

Şart çekimi ise, fiil üzerine -sA eki ve iyelik kökenli kişi eklerinin getirilmesiyle sağlanmaktadır (Eckmann, 1988: 122). *Örneğin; almasalar mı? (45/23), bilseler (21/38), birmem 'versem' (18/75), bolsang 'olsan' (21/17), kayıtmasalar 'dönmeseler' (36/36), kilse 'gelse' (29/435-12), (36/44), kılsalar 'yapsalar' (29/438-7), körseler 'görseler' (21/35), körsengiz 'görseniz' (35/39) vd.*

Tercüme, *kişi zamirleri* konusunda Doğu Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Bazı ikili kullanımlar mevcuttur (*min, sin, ol, biz/miz, siz, alar*). Örneğin; *yiberdük biz* (29/438-10) / *unutur miz* (45/8). Doğu Türkçesinde üçüncü şahıs ifade eden şahıs zamiri yoktur; onun yerine işaret zamiri *ol* kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 82). Örneğin; *ol 'o' (21/39), alarning 'onların', andın 'ondan' (35/40)*. Bunun yanı sıra metinde *biz* ve *siz* zamirleri sıkça *bizler* ve *sizler* (21/13), (35/39) biçiminde geçmektedir. Bu iki kullanım arasında anlam farkı yoktur. Doğu Türkçesinde benim ve bizim gibi şekiller kullanımdan kalkmıştır (Eckmann, 1958: 124). Bu sebeple tercümede *biz(n)ing* ve *mining* sözcükleri görülmektedir. Diğer örnekler; *alar 'onlar' (21/55), anga 'ona' (29/438-5), anı 'onu' (36/43), bizing 'bizim' (21/11), mining 'benim' (29/435-5), sang'a 'sana' (29/435-7), sin 'sen' (21/550), sizler (45/34) vd.*

Dönüşlülük zamiri ise iyelik ekleri ile 'öz' kelimesinden oluşmaktadır. Örneğin; *öz (21/32-38), özi (29/435-4), özleridin (36/36), özleriniz (21/64) vd.*

İncelenen örneklerden hareketle, *yardımcı fiil* olarak *kıl-* fiilinin (Arapça-Farsça *sözcük + kıl-*) sıkça kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *eyle-* fiili saptanmıştır. Örnekler; *hevâ eyle-'heves et-, istemek' (21/16), ibâdet kıl-'ibadet et-' (21/39-53), ğarğ it-'boğmak, batırmak' (21/77), peyda kıl-'yarat-, ortaya çıkar-'(36/33), talep kıl, 'istemek' (21/36) miñnet kıl-'eziyet et-' (29/435-3) vd.*

SONUÇ

Yukarıda sunulan ve çeviri sırasında tespit edilen ancak yazıya aktarılmayan diğer örneklerden de hareketle şu söylenebilir ki; *'Mütercem ve Muhaşşa bil Lugati t-Türkistâniyye'* adlı eserin tercüme ve haşiyeli kısmı Doğu Türkçesi dil özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak, eserin basıldığı tarih ile dil özelliklerini yansıttığı tarih arasında bir uyumsuzluğun olduğu görülmektedir. Bütün ihtimaller değerlendirildiğinde ve 1900'lü yıllara ait Doğu Türkçesini yansıtan diğer metinler göz önünde bulundurulduğunda, Doğu Türkçesinin 20. yüzyılda varlığını sürdürdüğü ve bu eserlerin birer Doğu Türkçesi mahsulü olduğu açıktır. M. 1955 tarihinde Doğu Türkçesi ile yapılmış bir tercümenin basılması, o eseri okuyan ve o dönemde söz konusu dili kullanan birilerinin varlığını göstermektedir. Özellikle de basılan bu kitap Kur'an ise mutlaka birilerinin okuma, anlama ve yorumlama ihtiyacı doğrultusunda ortaya çıkmış olmalıdır.

Elde bulunan tercümeyle ilgili daha fazla yorum yapabilmek için tercümenin tamamının çeviri yazısını yapıp, Doğu Türkçesi dışında kalan dil özelliklerinin saptanması gerekir. Diğer yandan mütercimın makalede zikredilen ve ulaşılan diğer eserlerinin incelenmesi eserler arasında kıyaslama yapılmasına imkân sağlayacak ve mütercimın kullandığı dil hakkında daha fazla fikir verecektir. Söz konusu eser, 20. yüzyılda satır arası Kur'an tercümesi geleneğini görmemiz açısından önemlidir. Bununla birlikte yine geç bir dönemde Doğu Türkçesi dil özelliklerini takip edebiliyor olmamız yadsınacak bir durum değildir. Yani elde bulunan tercüme her iki yönüyle de incelemeye müsaittir.

Asya Türk yazı dillerinin taşıdığı özellikleri gösteren geç dönemlere ait metinlerin işlenmesinin ve bu anlamda daha detaylı incelemeler yapılmasının dil alanındaki çalışmalara katkı sağladığı bir gerçektir. Diğer yandan, Kur'an'da geçen kelimelere karşılık verme suretiyle gerçekleştirilen tercümeleer yansıttığı dilin söz varlığını tüm gücüyle ortaya koymaları ve mensup olduğu dilin türetme imkânlarını sunmaları yönüyle ayrı bir yere sahiptir. Bu tür eserlerin söz varlığının tespit edilmesi için başka bir boyutudur.

KAYNAKÇA

- Akalın, Mehmet (1979). *Tarihî Türk Şiveleri*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Ata, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiya II-Dizin, Nasrû'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi*. Ankara: Türk Dil Kurumu
- Ata, Aysu (2002). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Ata, Aysu (2010). "Moğol Fütuhâtı ve Doğu - Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. 17, 1 29-37.
- Ata, Aysu (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, Mustafa vd. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydar, Hidayet (1992). "Kur'an Maddesi". İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C. 26, S. 406.

- Ceylan, Emine Yılmaz (1991). Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 2.
- Develioğlu, Ferit (2010). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi
- Eckmann, János (1958). “Çağatay Dili Hakkında Notlar”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 115-126.
- Eckmann, János (1968). “Doğu Türkçesinde Bir Kur’an Çeviri (Rylands Nüshası)”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 51-69.
- Eckmann, János (1971). “Kur’ân’ın Doğu Türkçesine Tercümeleleri”. (Çev.Ekrem Ural). Budapest: Studia Turcica, 15-22.
- Eckmann, János (1988). “İslami Orta Asya Türk Edebi Dilinin Özellikleri”. Türk Dünyası Araştırmaları. 2, 1-9.
- Eckmann, János (1988). *Çağatayca El Kitabı (Çev. Güney Karaağaç)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi
- Eraslan, Kemal (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluklarına Dair”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 18, s. 113-124.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2011). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Güldeş, Mehmet (2008). *Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye’de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2001). Karahanlı Türkçesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 24 (412).
- İnan, Abdülkadir (1952). “Eski Türkçe Üç Kur’an Tercümesi”. Türk Dili. C. 1, S. 6, s. 324-327.
- İnan, Abdülkadir (1961). *Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Merçil, Erdoğan (2013). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, Ahmet (2010). Şernübî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 39 (13).
- Sağol, Gülden (1993). *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (Giriş, Metin, Sözlük I)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Sarıca, Bedri (2005). "1950'lerde Nevâyî Diliyle Yazılmış Bir Dergi: Tercümân-ı Efkâr". Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. S. 9, s. 132-149.
- Shaw, R. B. (1878). A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kâshghar and Yarkand). Calcutta.
- Shaw, R. B. (1880). A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kâshghar and Yarkand) Part II - Vocabulary. Calcutta.
- Taş, İbrahim (2001). *Çağatayca Kur'an Tefsiri (giriş – metin – dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Tekin, Talat vd. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Yıldız
- Togan, Zeki Velidi (1960). "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair". İTED, III/1-2.
- Üşenmez, Emek (2013). *Türkçe İlk Kuran Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Satır Arası Türkçe Farsça Tercümeli, (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Yaşar, Mehmet (2012). Tirmizî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 41 (202-204).
- Yüce, Nuri (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikar, Hamza (1974). "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri". Ankara: Türkoloji Dergisi, C. VI, S.1, 153-195.

فل يبيتة لشرك ودمعاه
سجستان بولغان ودمعاه
انمت نكوزكان صاعده
كاديه وديروكو كاديز
قائيميزو كالمسلا ويزيدوه
انعام انا ميناينه
بيهودا دست شله
اليسه بيز بيكون الله
گرفت رانتر مبر اعلى
لايف ماسه سلا لاهن

فل يبيتة لشرك ودمعاه
سجستان بولغان ودمعاه
انمت نكوزكان صاعده
كاديه وديروكو كاديز
قائيميزو كالمسلا ويزيدوه
انعام انا ميناينه
بيهودا دست شله
اليسه بيز بيكون الله
گرفت رانتر مبر اعلى
لايف ماسه سلا لاهن

فل يبيتة لشرك ودمعاه
سجستان بولغان ودمعاه
انمت نكوزكان صاعده
كاديه وديروكو كاديز
قائيميزو كالمسلا ويزيدوه
انعام انا ميناينه
بيهودا دست شله
اليسه بيز بيكون الله
گرفت رانتر مبر اعلى
لايف ماسه سلا لاهن

من خلق السموت ٢٠٣٥ العنكوت

أمرحيب الذين يعملون السيات ان يسفوناد
سء ما يحكمون من كان يبرجوا لقاء الله فان
اجل الله ليات وهو التميع العليم ومن جاهد
فما يجاهد نفسه ان الله لعني عن العليم
والذين امنوا وعملوا الصلحت لشكون عنهم
سياتهم ولتخير بيتهم احسن الذي كانوا يعملون
ووصينا الانسان بوالديه حساء وان جاهدك
لتشركي ما ليس لك به علم فلا تطعمهما الى مرجعهم
فاني اكره بما كنتم تعملون والذين امنوا وعملوا
الصلحت لذن خلفهم في الصلحين ومن الناس من
يقول امتنا بالله فاذا اذى في الله جعل فتنة الناس
لعذاب الله ولين جاء نصر من ربك ليقولن انا
كنامعنا اوليس الله باعلم عما في صدور العليمين

فل يبيتة لشرك ودمعاه
سجستان بولغان ودمعاه
انمت نكوزكان صاعده
كاديه وديروكو كاديز
قائيميزو كالمسلا ويزيدوه
انعام انا ميناينه
بيهودا دست شله
اليسه بيز بيكون الله
گرفت رانتر مبر اعلى
لايف ماسه سلا لاهن

١٥
١٦
١٧
١٨
١٩
٢٠
٢١
٢٢
٢٣
٢٤
٢٥
٢٦
٢٧
٢٨
٢٩
٣٠
٣١
٣٢
٣٣
٣٤
٣٥
٣٦
٣٧
٣٨
٣٩
٤٠
٤١
٤٢
٤٣
٤٤
٤٥
٤٦
٤٧
٤٨
٤٩
٥٠
٥١
٥٢
٥٣
٥٤
٥٥
٥٦
٥٧
٥٨
٥٩
٦٠
٦١
٦٢
٦٣
٦٤
٦٥
٦٦
٦٧
٦٨
٦٩
٧٠
٧١
٧٢
٧٣
٧٤
٧٥
٧٦
٧٧
٧٨
٧٩
٨٠
٨١
٨٢
٨٣
٨٤
٨٥
٨٦
٨٧
٨٨
٨٩
٩٠
٩١
٩٢
٩٣
٩٤
٩٥
٩٦
٩٧
٩٨
٩٩
١٠٠